

M.Quliyev Avropa mədəniyyətinin qızın müdafiəçisi idi. Ona görə də bəzən o, ifrata qapılaraq Şərq mədəniyyətini müha-fizəkarlıqda itiham edirdi. M.Quliyev Avropa ənənələri və Azər-baycan teatrı məsələsindən bəhs edərək klassikin ümumbəşə-riliyi ideyasından çıxış edirdi. Yeni teatr yaratmaq üçün aktyor sə-nətinin inkişaf etdirmək, törcümə və orijinal əsərlərə reperi-tuarı

zənginləşdirmək, qadın aktyo-ru məsələlərindən bəhs edən tənqidçi ənənə və varislik problemini, o cümlədən Avro-pa dramaturqları V.Sekspir və F.Şiller kimi klassiklərə müraciətini təqdir edir.

M.Quliyev səhnəyə təkcə tamaşaçı yeri və estetik zövq almaq üçün lazım olan məkan kimi baxmır, yüksək təhsil müəssisəsi kimi qiymət verirdi.

«Teatro həyəcən və bədi nüfuz vasitəsilə kütlənin görüşü-nü və mədəni səviyyəsini qaldıran və genişləndirən təlimi və tərbiyəvi bir orqandır.

Kütləyə nüfuz edən amillərdən biri olmaq, dolayısı ilə onun qəti mühüm siyasi əhəmiyyəti vardır».

M.Quliyevin sənət konsepsiyasında musiqi haqqında müla-hizələr xüsusi yer tutur. Musiqimizə münasibətdə də o «mədəni inqilabın» şablon tələblərindən törənən ideya-mənəvi sapıntıla-ra yol verirdi.

20-30-cu illərdə M.Quliyevə yaxından bələd olan müasirlə-ri sonralar onun ifratlarına da düzgün qiymət verirdilər: «Musta-fa Quliyevin tənqidçi fikirlərindən, onun işində, tədbirlərində də bəzən ifrat olurdu. Lakin bu ifrat ötrü xarakter daşıyır, onun ide-ya mövqeyində əsas yer tutmurdu. Elə hallar da olurdu ki, onun ifrat kimi görünən fikri, sözü əslində geriliyə, avamlığa, nadan-lığa qarşı bir qəzəbli protest, bir könüllü haqqınqı kimi adı norma və vərdişlərin çərçivəsini aşmış olurdu» (Rəşad Rzə. Əgər sağ olsaydı... «Ədəbiyyat və İncəsənət», 11 yanvar, 1969).

Həqiqətən də M.Quliyevin istər klassik irs, istər teatr, istər-sə də musiqi mədəniyyətimizlə bağlı ifratları onun yeniliyi müda-fie naminə sərtilk və prinsipiallığından irəli gəlirdi. Bu səhvlərdə, bəzi inkarlarda keçmiş mədəniyyətə heç bir nifrət duyğusu yox idi. O yeniliyi müdafiə naminə, Azərbaycan mədə-niyyətinin az bir zamanda dünya mədəniyyətləri sırasına çıxması naminə mübarizə apararkən səhvlərə və sapıntılara yol verirdi.

Ümumiyyətlə, M.Quliyev sənətin bütün növlərini ictimai-qişadət inkişafına kömək edəcəyi təqdirdə gərəklil sayırdı. Məsə-lən, o, Qliyerin «Şahsənəm» operasına yüksək qiymət verməklə yanaşı, dediyimiz baxımdan tənqid də edirdi.

«Qliyerin operası kimi bir operanın bəhs nöqsanı... onun hə-yatımızı yalnız tarixi bir aspektdə tərsim etməsindəndir... O, feo-dal-xan mədəniyyətinin qürub edən günəşi ilə qızmış gözəl bir bulud, bir masaldır. Onda hərəkət, dinamika və müasir həyatın iradəvi işlərdən bir əsər yoxdur. Boylu olurdan da o, bizim ye-nilənmiş həyatımızın tələbatını təmin etməz» (Quliyev M. Azər-baycanda musiqi kulturunun inkişafı məsələləri. «Maarif və mə-deniyyət», 1926, №7, s.35-36).

M.Quliyev «Leyli və Məcnun», «Şah İsmayıl», «Aşiq Qə-rib», «Əslil və Kərəm» operalarını «ibtidai» hesab edirdi. Çünki onları da musiqi danışığı əvəz edir. «Bunların musiqi cəhəti türk və fars motivlərindən feodal fars (İran) musiqisi (Şikəstə, Bayatı Qacar, Şur) qətiyyənlə Azərbaycan tələbatına cavab verirdi.

Azərbaycan musiqisi özəmi dərəcəyə qədər nə İran musiqi-si aləti tərddən və nə də mütəxəssis musiqiçilərin göstərdiyi nəzə-

riyyətlərdən asılı deyildir». Beləliklə də M.Quliyev Azərbaycan musiqisinə çox bədbin baxır, onun bu sahədəki görüşləri xeyli dolaşmış və ziddiyyətli idi. Heç şübhəsiz ki, 20-ci illərin ortaların-da meydana çıxmış bu fikirlərə proletkult nəzəriyyəsinin gələn bir milli nihilizəm var idi. O zaman qızışmış başlar ifrat revan-şizmə qapılaraq köhnə mədəniyyəti yeni sənət üçün yararsız elan

edirdi. Onun qədim və gözəl mu-siqi alətimiz olan tarla bağlı fikirləri bu baxımdan səciyyəvi-dir: «Tar nə xalq, nə də türk aləti deyildir, onun gələcəyi yoxdur. Musiqinin aristokrat cəmiyyətlərinə məxsus olduğu Ərəbistan, İran, Hindistanda üçdə bir, dördü bir səslə musiq-i alətləri mövcud idi. Bu alətlər nə kütləvi, nə də xalqa aid

olmayıb, yalnız cəmiyyətin gözündə bir qismində məxsusdur. ... Buna görə də kütləvi olmadığı kibi, gələcəyi də olmayan bir alətdə mahir ustadlar hazırlamanın heç bir mənası yoxdur» (Quliyev M. Azərbaycanda musiqi kulturunun inkişafı məsələləri). M.Quliyev tarın tədrisi əvəzinə türk xalq nəğmələrinin top-lanub işlənməsi, Avropa tipli orkestrin təşkilini vacib hesab edir. Tarçı, kamançaçı və zurnaçılardan ibarət Şərq orkestrinin, musiqi-nin inkişafı üçün əhəmiyyətli olmadığını söyləyən M.Quliyev tara mənfii münasibətin, həm də onun sənsodik lüzn və nalə ilə izahə çalışır. M.Quliyev əslində Avropa musiqisinə yol açmaq üçün Şərq və milli musiqiyə inqilabi bir cahad elan edirdi.

20-ci illərin sonlarına qədər M.Quliyevin görüşlərində mu-siqimiz və incəsənətimizlə bağlı ciddi dəyişikliklər baş vermiş. Necə deyərler, inqilabın dətəblə mənafeleli, C.Cabbarlının «Fi-ruzə» heykəlinə olduğu kimi, sürətli və etirafsız, hətta fantas-tik şuralaşma M.Quliyevin də görüşlərinin sirt və ehtiraslı tem-pini müəyyən edirdi. Onun fikrinə, Şərq incəsənətinə abstrakt yanaşmaq olmaz, onu saf-çürük edib «dəərbəylik cəmiyyətinin möhkəmlənməsinə xidmət edən» hissəsini atmaq lazımdır. Tən-qidçi bu fikirdədir ki, «XII əsrə qədər tərəqqi edən Şərq incəsə-nətləri XII əsrdən sonra bir nöqtədə dayanaraq tərəqqi etməmiş-dir. Bundan sonra Avropa incəsənətləri, o cümlədən Avropa mu-siqisi çox tərəqqi etmiş, irəliləyib doğru geniş addımlar atmışdır» (Quliyev M. Azərbaycanda musiqi mədəniyyətinin inkişaf yolla-rı. «İnqilab və mədəniyyət», 1929, №2, s.26).

Əlbəttə, bu fikirlə razılaşmaq olmaz. XII əsr Azərbaycan mədəniyyəti tarixində İntibah erası idi. Musiqi elimimiz, poetika sistemləri möhz orta əsrlərdə xüsusi bir inkişaf keçirdi. M.Quli-yev Şərq, o cümlədən orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinə də-rindən bələd olmadığı üçün belə fikrə gəlirdi. Əslində Avropa tarixi, elm və mədəniyyəti Şərqdən gəlirdi. Çünki «Ümumdün-ya tarixi Şərqdən Qərbdə doğru hərəkət edib» (Heqel). «Bu gün-kü musiqimiz senayələşmiş Bakinin, senayələşməkdə olan qəza mərkəzlərinin, traktorlaşan və maşınlaşan kənd təsərrüfatının yeni nəğmələrini, ritmlərini, havalarını törənməni etməlidir... yaradıcılığımız bu yeni türk musiqisi Şura sisteminin möhkəm-lənməsinə xidmət etməlidir» - deyən bolşevik ideoloqu təbii ki, xalq ruhundan, əsrlərin hikmət xəzinəsindən su içən, ruhani bö-yüklük türk-islam mədəniyyətindən alan tarı, muğamı qiymətləndir-ə bilməzdi. «Azərbaycan xalq musiqisinə bu vaxta qədər fikir verilmişdir» - deyən musiqimizə canıyananlıqqa yanaşsa da, M.Quliyevin ifrat inqilabçılığı, yeni cəmiyyət məsələlərinə alu-dəçiliyi Şərq-Azərbaycan musiqisini obyektiv tarixiliklə dəyərləndirməyə imkan vermir: «Sazandaların oxuduğu İran havay-ları bizim həyatımıza uyğun deyildir. Bu havaların çoxusu bədbin-

İyirminci əsrin 20-30-cu illər tənqidinin fəal nümayəndələrindən olan M.Quliyevin yaradıcılığında onun sənət haqqında nəzəri görüşləri xüsusi yer tutur. Bütövlükdə sənətin mahiyyətini materializm mövqeyindən izah edən riyaziyyatçı maarif komissarı M.Quliyev sənətin tarixi mənşəyi, estetik mahiyyətini izah edərkən o zaman estetik sahəsində görkəmli nəzəriyyəçi olan K.V.Plexanov və A.Lunaçarskinin görüşlərindən bəhrələndirdi.

lik törədir. Bunların bir hissəsi mərsiyəxanlıq dövründən qalmış mərsiyə havalarıdır. Bir çoxu da qul, kölə havalarıdır. Mübarizə-də aciz olan, mübarizə yollarını bilməyən bir qulan oxuduğu ha-valar heç şübhəsiz ki, ümidsizlik şərqiləri olacaqdır. Bunun müqabilində o, Azərbaycan kəndlilərinə Avropa musiqisi eşit-dirməyi, türk xalq nəğmələrinin simfonik orkestr üçün işlənil-məsi zərurətini irəli sürürdü.

M.Quliyevin sənət konsepsiyası materialist-marksist səci-yə daşıyır, o incəsənətin sinfliyi prinsipini irəli sürüb, ardıcıl hə-yatı keçirməyə çalışırdı. Xalqın mədəni-tarixi mənafelelerini inqilab-ın və inqilabı zəmanənin tələblərinə tabe etdiyinə görə də tən-qidçi bir sıra hallarda nəzəri-metodoloji yanlışlıqlara yol verirdi. O ictimai həyatda sənətkar mövqeyini müəyyənləşdirərək dün-yəgörüşünə üstünlük verir, insanlarda həyatı fəal münasibət oya-tmağı incəsənətin başlıca vəzifələrindən hesab edirdi. M.Quliyev-in müxtəlif fikir hərəkatlarına, modern ədəbi cərəyanlara, klas-sik estetikə və ayrı-ayrı fikir adamlarına marağı tarixi bir zərurət idi. Marksist mövqələrdə dayandıqları üçün bu tənqidçilər idealist fəlsəfini yabançı elan edir, materialist fəlsəfə və estetikaya xüsu-si rəğbət və diqqət yetirirdilər. Bu baxımdan oruz və heca vəznələrini köhnəlik hesab edən, tarı və muğamı fars musiqi aləti, əzələn sinflərin fəryadı kimi qiymətləndirib qəbul etməyən M.Quliyevin «İnqilab və mədəniyyət» jurnalının 1931-ci il tarix-li 2 və 5-ci saylarında çap olunmuş «Fransız materialistlərinin es-tetik görüşləri» adlı silsilə məqalələri ciddi maraq doğurur.

Fransız materialist estetikasına tarixilik prinsipi əsasında yanaşan M.Quliyev belə nəticəyə gəlir ki, fransız ensiklopedistləri ictimai fikir aləminə feodal cəmiyyəti ilə mü-barizədə üçüncü təbəqənin istəklə və ümidlərinin ifadəçisi kimi daxil olmuşlar. Əslində elmi üçüncü təbəqənin mali elan etmək onu burjuva hakimiyyəti uğrunda mübarizə alətinə çevirməyə cəhd demək idi. M.Quliyev fransız materializminə Plexanov fəlsəfəsinin pəncərəsindən nəzər salırdı. 20-30-cu illərdə estetikə sahəsində marksizmin lideri nüfuzu almış K.V.Plexanov marksist tənqidçi və filosof M.Quliyev üçün də dünya fəlsəfi-es-tetik fikrinə bir baxış meyarı idi. K.V.Plexanov deyirdi ki, XVIII əsr fransız materializmi Spinozizmin növlərindən biridir. O bu zaman Helveti, Holbax və Lamartini Spinozaya xalqın hesab edirdi. Fəlsəfə tarixindən məlum olduğu üzrə Spinoza XVII əsr Niderland xırda burjuva təbəqələrinin inqilabi hərəkatı ilə bağlı görüşlərin ifadəçisi idi ki, bu da dinsizlikdən başqa bir şey deyil-di. Spinoza «İlahi siyasi traktat» əsərində din əleyhinə insan ağ-lını qoyur və onu mütləqləşdirirdi.

M.Quliyev görə XVIII əsr fransız filosofları ingilis empiriklərinin güvvətli təsiri altında inkişaf etmişlər: «Fransız materialistləri daha davamlı sensualist idilər. Onlar insanın ruhi fəaliyyətinə duyğudan başqa bir şəkli kimi baxırdılar, onların fikri-nə görə insanın bütün məfhum və təsəvvürləri onu əhatə edən mü-hit, təbii və cəmiyyət təsiri altında eməllə gəlir. Materialistlər «in-san təbiiyindən asılıdır» - deyər təkrar etməkdə idilər» (N 2, s.36).

M.Quliyev XVIII əsr fransız materialist estetikasında əsa-sən iki problem üzərində dayanır: gözəllik və zövq. Bu estetik kateqoriyaları şərh edərkən tənqidçi daha çox Didro və Helvet-sinin yaradıcılığı üzərində dayanır. D.Didronun «Gözəlliyin mənşəyi və təbii haqqında tədqiqat» əsərində materialist-

marksist filosof olan M.Quliyevin diqqətini cəlb edən onun idea-list estetikanı tənqid etməsi idi. «İdealist filosoflar gözəlliyi göy-də və Allahda axtarırdılar. Gözəlliyi insan öz təsəvvürünün, xə-yalının gücü ilə yaradır, təbiiyə gözəllik, ahəng və intizam yo-xdur. İnsan gözəlliyi mühitə özündən artırır» (N 2, s.38).

M.Quliyev D.Didronu gözəlliyə qeyri-sinfi münasibətə görə tənqid edir. M.Quliyev D.Didronun estetik görüşlərini onun bur-jua nəzəriyyəsinin tərkib hissəsi kimi izah edir. Ona görə də onun «İlahi atası» pyesini öpmiş, köhnəlmiş saray aristokrat əx-laqçılığına qarşı yeni burjuva əxlaqını qoyan əsər kimi qiymətlən-dirir. M.Quliyev D.Didronun «Aktyor haqqında bir mülahizə» əsərində irəli sürdüyü əpyədə karakterləri deyil, vəziyyətləri təsvir etmək lazımdır», «aktyor karakterlərinin psixologizmini at-malı, müəyyən bir vəziyyət yaratmalıdır» kimi tezisləri tənqid edərkən göstərir ki, D.Didro «insanın qəlbini qətiyyənlə nəzərə al-mayıb. Helvetinin əksinə olaraq ehtiras da əhəmiyyət vermə-yir» deyir. Ümumiyyətlə isə M.Quliyev D.Didronun fəlsəfi-es-teetik konsepsiyasını metafizika ilə əlaqəsində görə məhdud hesab edir: «Didronun bütün fəlsəfi konsepsiyası metafizika ilə doludur. Hətta subyekt və obyekt vəhdətindən danışırkən belə o metafizi-kaya qapılır. Metafizika bu böyük materialist məsələləri məhdud çərçivə içərisində dolaşdırmağa məcbur edir, nəticə etibarilə o ziddiyyətlərə düşür» (N 5, s.36).

M.Quliyevin fikrinə, Helvetinin fəlsəfəsinə «təfəkkür öz əhəmiyyətini itirir və onun yerində təsəvvürlər durur». Hel-vetsini fransız materialistləri içərisində ən ardıcıl, davamlı filo-sof hesab edən M.Quliyev onun bütün təsəvvürləri əməl və hərə-kətlərimizin son səbəbi kimi alınan duyğulara bağlamasını nöqsan hesab edir. Tənqidçi Helvetinin də estetik görüşlərində metafizikadan irəli gələn cəhətlərin olduğunu qeyd edir. Onun «Ağlı haqqında...» əsərində gözəlliyə verdiyi tərifin («hər za-man və hər ölkədə insan əşya gələn şeyə gözəl deyilir») M.Quliyev yarıncıq və birtərəfli olduğu qənaətinə gəlir. Əvəzində isə qeyd edir ki, gözəllik hiss insana məxsus xasiyyətlərdən biridir. İnsan müəyyən hadisələrin təsiri altında müəyyən estetik zövq və hözz alır. Göründüyü kimi, M.Quliyevin özünün də gözəlliyə münasibəti xeyli abstrakt, başlıcası isə elektiklik xarakterdədir.

M.Quliyev görə, «sünni mübarizənin rolunu qiymətləndir-ərəkən qədim yazıçılardan irəli getməyə» də Helvetinin estetik görüşləri sinflilik baxımından D.Didronun daha aydın idi. Fikri-mübarizə, bu D.Didro və Helvetinin yox, marksist tənqidçi M.Quliyevin nöqsanı və məhdudluğu idi.

Helveti «Ağlı haqqında...» əsərində deyirdi ki, «Sənət və elmin təkamülü diühdən daha artıq zaman və zərurətdən asılı-dır». M.Quliyev bunu müsbət başlanğıc hesab edir və onun estetik görüşlərini rus tənqidçisi N.Q.Çernşevskinin estetik baxışla-rı ilə müqayisə edirdi.

M.Quliyevin fransız materialist estetikasına müraciəti, onun uğurlu və nöqsan cəhətlərini təhlil və şərh etməsi 20-30-cu illərdə yeni sənət konsepsiyalarını formalaşdırmaq baxı-mından nəzəri-tarixi əhəmiyyətə malik idi.